

De Kerf – natuur als spiegelbeeld of als tegenspeelster?

Martin Drenthen* en Hub Zwart **

Het huidige Nederlandse landschap is een verzameling van landschapsfragmenten die in de loop van de geschiedenis zijn ontstaan. Sporen van menselijke aanwezigheid en activiteit zijn alomtegenwoordig. De geschiedenis van het Nederlandse landschap laat zich lezen als een morele geschiedenis, dat wil zeggen, concrete landschappen of landschapsfragmenten laten zich opvatten als materialisaties van visies op de natuur van degenen die dit landschap tot stand brachten, en de opeenvolgende veranderingen in het landschap interpreteren als uitingen van morele kritiek aan het adres van vroegere generaties, als bijdragen aan een dialoog tussen generaties over de betekenis en morele status van de natuur. In het geval van de Kerf lijkt het om een nieuwe type ingreep in het landschap te gaan, een ingreep die er juist op gericht is om meer ruimte te geven aan de natuur zelf. In deze bijdrage stellen we de vraag of de Kerf kan worden beschouwd als een nieuw hoofdstuk in de morele geschiedenis van het landschap.

De ondergrond van het Nederlandse landschap is de uitkomst van een langdurige strijd tussen de elementen: water, aarde en wind. Het westelijke en noordelijke ('holocene') deel van Nederland zakt langzaam maar zeker. Lange tijd werd deze daling gecompenseerd door periodieke overstromingen waarbij zee en rivieren sedimenten achterlieten, maar menselijke interventie verstoortte dit precaire, elementaire evenwicht. Sterker nog, door drooglegging van veengebieden werd dit proces van verzakking aanzienlijk versneld. Zonder actieve bemoeienis met het landschap (met name waterhuishouding) zouden grote gebieden van ons land niet of nauwelijks geschikt zijn voor menselijke bewoning.

Ongeveer 23 eeuwen geleden kreeg de kustlijn zoals de Romeinen die aan het begin van de jaartelling in Nederland aantroffen, bestaande uit duinen die doorsneden werden door grote rivieren, min of meer gestalte. De *Natuurlijke Historiën* van Plinius bevatten een interessante beschouwing over het Nederlandse landschap omstreeks deze tijd. Aan het begin van een hoofdstuk over bomen voegt hij een passage toe waarin hij beschrijft dat er ook gebieden zijn waar helemaal geen bomen voorkomen. Het grauwe, desolate, kleurloze, weinig aantrekkelijke Nederlandse landschap overstromde tweemaal per etmaal, aldus Plinius. Voor de Romeinse bezoekers was het onduidelijk of zij met zee of met land te maken hadden. Wanneer het water steeg, trokken de deerniswekkende bewoners zich terug op kunstmatige heuveltjes (terpen) waar ze hun verkleumde lichamen warmden aan turfvuurtjes. Natuur was destijds *physis*, pure ongetemde kracht. De morele attitude van de bewoners jegens de natuur in deze hoedanigheid laat zich (vanwege het vrijwel ontbreken van geschreven bronnen) moeilijk reconstrueren, maar was vermoedelijk een mengeling van gelatenheid en ontzag. Het bouwen van terpen was een passieve vorm van zeekering, de impact op het landschap was uiterst gering.

Na 800 treedt langzaam maar zeker een verandering in. Men begint dijkjes te bouwen, kleine polders aan te leggen en veengebieden te ontwateren. Er ontwikkelt zich een meer actieve houding jegens de natuur. Gedurende de eeuwen die volgen wordt de uitgestrekte wildernis, de veengebieden die een groot deel van Nederland aanvankelijk bedekken, in cultuur gebracht. Het is vermoedelijk geen toeval dat omstreeks 800 nog een andere, min of meer gelijktijdige verandering optreedt, maar dan op ideologisch niveau, namelijk de kerstening van Nederland. De christen beschouwt zichzelf als een rentmeester van God. Het is zijn opgave om de verwilderde natuur weer een menselijk aanzien te geven. Kloosters en kloosterorden speelden in het in cultuur brengen van het Nederlandse landschap een cruciale rol. Het christendom verschaftte de aansporing en de legitimatie om het uitgestrekte, diffuse, nauwelijks bewoonbare Nederlandse landschap te vermensen. De dijk bracht een demarcatie aan tussen de gekerstende en de niet gekerstende wereld.

Dit nieuwe beleid had echter dramatische gevolgen. Het evenwicht tussen land en water raakte verstoord. Door drooglegging en ontwatering werd het hierboven al beschreven proces van verzakking dramatisch versneld. Daar kwam bij dat aan het einde van de Middeleeuwen de zeespiegel weer wat begon te stijgen. Een en ander resulteerde in een reeks catastrofale overstromingen die het landschap drastisch veranderden. In deze periode ontstonden onder meer de Zuiderzee, de Biesbosch en

het Verdrongen Land van Saeflinge. De traditionele technieken die men gebruikte voor afwatering en zeewering voldeden niet langer. Er was behoefte aan meer drastische ingrepen in het landschap en aan een meer radicale ideologie.

In 1408 werd voor het eerst een windmolen gebruikt om landbouwgrond droog te malen. Tijdens de Gouden (zeventiende) Eeuw werd deze nieuwe techniek belangrijk verbeterd en op grote schaal ingezet (drooglegging van de Beemster, de Purmer, de Wormer en de Schermer). De zeventiende eeuw was ook een bloeitijd op wetenschappelijk gebied. De wiskundige Simon Stevin (1548-1670) bijvoorbeeld paste zijn wetenschappelijke kennis en technieken toe op problemen die verband hielden met waterhuishouding en zijn zoon Hendrik vervaardigde een plan voor de drooglegging van de Zuiderzee. De meest vermaarde drooglegger was Jan Adriaanszoon Leeghwater (een pseudoniem) die in 1641 een plan ontvouwde voor de drooglegging van de Haarlemmermeer, een van de binnenwateren die door menselijk toedoen ten oosten van de duinen waren ontstaan. Hij omschreef dit meer als schadelijk en gevaarlijk, als een wolf die vruchtbaar landbouwgebied wegvrat.

Deze intensivering van het activisme op het gebied van waterbeheersing ging gepaard met een (min of meer gelijktijdige) transformatie op het ideologische vlak: de opkomst van het protestantisme, juist in die gebieden waar men dijken, sluizen en polders bouwde. In zijn studie over de protestantse ethiek heeft Max Weber al gewezen op het feit dat de protestant zichzelf beschouwt als een selfmade man die, verkerend in een vijandige natuurlijke omgeving, een wereld sticht van eigen makelij. De mens moet niet op de natuur, maar enkel en alleen op God vertrouwen. Calvinisten en andere radicale christenen leiden een arbeidzaam leven en de calvinistische ethiek schrijft voor dat de opbrengst van deze arbeid niet aan luxe gespendeerd mag worden, maar opnieuw geïnvesteerd moet worden. Deze combinatie van ijver en investeringsdrang maakt dat inpolderingsprojecten een belangrijke en aantrekkelijke economische functie gaan vervullen. Tijdens deze periode zijn de twee iconen of symbolen ontstaan die het Nederlandse landschap nog altijd representeren en zich in ons collectieve onderbewuste hebben genesteld: de windmolen en de tulp. De tulp was, als artificiële plant, bij uitstek geschikt om als symbool te functioneren voor een kunstmatig landschap. Het polderland werd door de windmolen geschapen en door de tulp gedecoreerd. De molen symboliseerde de zes dagen van arbeid, de tulp stond model voor de zondag van het bestaan.

De morele attitude jegens de natuur waarmee deze ontwikkeling gepaard ging laat zich verhelderen aan de hand van een belangrijk onderscheid dat de filosoof Immanuel Kant introduceerde, namelijk het onderscheid tussen *das Schöne* (het schone) en *das Erhabene* (het sublieme of verhevene). De natuur, aldus Kant, kan in twee gedaantes onze waardering oproepen, namelijk als het schone en als het verhevene. Het schone is de welgevormde, fijn gekleurde natuur, de natuur die bij onze eigen zintuiglijkheid aansluit, die behaagt. De term 'erhaben' daarentegen verwijst naar het wilde, onintoombare, onmetelijke, overweldigende. De verheven of sublieme natuur — tegelijkertijd vreeswekkend en fascinerend — werd pas in de achttiende eeuw ontdekt. Jean-Jacques Rousseau was de eerste die, in zijn beschrijving van het landschap rond het Lac du Bienne, de term 'romantisch' introduceerde. De Calvinisten die het Nederlandse polderlandschap schiepen daarentegen, hadden — letterlijk — nog geen oog voor de sublieme natuur. Zij waren juist gecharmeerd door een andere gestalte van natuur, namelijk natuur als het schone, een verschijningswijze van de natuur waarvan de tulp bij uitstek een voorbeeld was, een bloem die bij wijze van spreken aan het paradijs herinnerde. In stillevenen en agrarische landschappen idealiseerden de Nederlanders het landschap dat ze zelf gemaakt hadden, aldus de filosoof Hegel.

De achttiende en negentiende eeuw leveren een complex beeld op. Enerzijds wordt de strijd tegen het water opgevoerd. In 1852 wordt de Haarlemmermeer drooggelegd, met behulp van stoommachines in plaats van windmolens. De calculerende, activistische houding jegens de natuur wordt verder geïntensiveerd. In 1891 presenteert Cornelis Lely zijn plan voor de afsluiting en gedeeltelijke inpoldering van de Zuiderzee. In 1919 gaat dit project van start. Sigmund Freud, die in 1920 Nederland bezoekt, is onder de indruk. In een publicatie uit 1932 omschrijft hij het oogmerk van een psychoanalytische behandeling met de woorden: *Wo Es war soll Ich werden*. Het diffuse, instabiele onbewuste moet plaats

maken voor een discrete, stabiele persoonlijkheidsstructuur. Hij vergelijkt zo'n analyse met de *Trockenlegung* van de Zuiderzee. In beide gevallen gaat het om *Kulturarbeit*: zowel in psychisch als in landschappelijk opzicht moeten diffuse gebieden meer en meer plaats maken voor zorgvuldig gestructureerde landschappen. Oftewel, oernatuur wordt boerenatuur.

Anderzijds wordt (door Romantici) de indrukwekkende schoonheid van de natuur juist in haar desolate hoedanigheid herontdekt en gerehabiliteerd. Het schilderij *Het Moeras* van Anton Mauve uit 1885 mag hiervoor als voorbeeld dienen. In 1888 publiceerde de Duitse romanschrijver Theodor Storm een boek over het Duitse Waddengebied: *Der Schimmelreiter*. Het handelt over de strijd tussen de desolate, overweldigende kustnatuur enerzijds en de wiskundige technieken die kustbewoners inzetten om zich tegen haar te beschermen anderzijds. De fascinatie voor de verhevenheid van de desolate, heidense kustnatuur is in zijn roman nadrukkelijk aanwezig. In Nederland schreef Jac. Thijssen niet alleen een mooi boekje over de flora en fauna van het Naardermeer, hij wist ook plannen om dit natuurgebied als stortplaats in gebruik te nemen te verhinderen. Het werd de eerste aankoop van de Stichting tot Behoud van Natuurmonumenten (1905).

Met haar idealisering van de wildernis en haar melancholische verlangen naar herstel van de eenheid van mens en natuur, is de romantiek zelf een symptoom van het onomkeerbare feit dat die eenheid niet langer als vanzelfsprekend gegeven is. Technische natuurbeheersing en romantiek veronderstellen elkaar. Sindsdien hebben wij zowel de verlichte ingenieur als de romantische bergwandelaar in onze inborst. Ze vormen de twee polen in onze collectieve natuurverhouding, tegengestelde, maar tevens bij elkaar horende uitersten.

In de twintigste eeuw zien we opnieuw enkele belangrijke gebeurtenissen in de morele geschiedenis van het Nederlandse landschap. Een ingrijpende gebeurtenis was de Watersnoodramp (1953), niet alleen vanwege de ramp zelf, die aan 1835 mensen het leven kostte, maar ook vanwege het Deltaplan dat er het directe gevolg van was. In 1958 werd besloten de kustnatuur in het zuidwesten van Nederland rigoureuus te transformeren. Dynamische ecosystemen moesten plaats maken voor een gecultiveerd, gepacificeerd landschap. Aanvankelijk was de steun voor dit gedachtegoed vrijwel unaniem. De kans op een herhaling van de Watersnoodramp moest tot nul gereduceerd worden. Water en land, zoet en zout water werden gescheiden, het bewegende water kwam tot stilstand. Men wilde het volstreekte tegendeel bewerkstelligen van het landschap zoals dat aan het begin van onze jaartelling door Plinius en diens tijdgenoten hier werd aangetroffen.

Het Deltaplan weerspiegelde in zijn oorspronkelijke opzet de houding van de mens die de natuur volledig onderwerpt en haar naar zijn hand zet. Maar dat is slechts één kant van de moderne houding tegenover de natuur. Toen duidelijk werd welke dramatische ecologische gevolgen de deltawerken zouden hebben, ontstond er grootscheeps verzet. Men bepleitte meer oog te hebben voor het unieke eigen karakter van de deltanatuur, niet alleen zowel voor zover die van belang was voor de Zeeuwse mosselkwekers, maar ook omwille van de waarde van de deltanatuur *zelf*. Alle protesten leidden er uiteindelijk toe dat er belangrijke correcties werden aangebracht. De voornaamste was de aanpassing van de Oosterschelddedam tot een stormvloedkering, die de verbinding met open zee en daarmee de dynamiek van getijden in een uniek ecosysteem zoveel mogelijk intact liet. De stormvloedkering kan worden gezien als een poging een eenzijdig activistische houding ten aanzien van de natuur te corrigeren, en meer recht te doen aan de andere, 'passieve' kant van onze houding tegenover de natuur. Weliswaar stelt de mens bepaalde grenzen aan de bewegingsruimte van de natuur, maar daarbinnen moet de natuur zoveel mogelijk ruimte krijgen.

Ook de transformatie van Zuiderzee tot IJsselmeer verliep niet geheel volgens plan. Maar hier was het niet de milieubeweging, maar veeleer de natuur zelf die de ontwikkeling een andere wending gaf. In een betrekkelijk diep gedeelte van de nieuwe Flevopolder, dat aanvankelijk een industriële bestemming had, ontstond onbedoeld een natuurgebied: de Oostvaardersplassen. De natuurlijke processen bleken veel robuuster en weerbarstiger dan gedacht. Zodra de natuur daar de kans toe krijgt, verovert ze de eerder gekolonialiseerde ruimte terug op de mens; de natuur zelf biedt tegenspel. De Oostvaardersplassen gelden inmiddels als een klassiek voorbeeld van wat we tegenwoordig 'nieuwe natuur' noemen, een modelproject, een paradigma voor de toekomst. In de duinen bij Schoorl werd een kerf aangebracht, waar enkele malen per jaar de zee weer binnenstroomt. Het resultaat is een dynamisch duingebied waar

zeldzame planten, zoals de Parnassia, weer een kans krijgen. De Parnassia, door Victor Westhoff onze mooiste wilde plant genoemd, als anti-tulp.

Sindsdien is het alsof we Freuds befaamde maxime hebben omgekeerd: *Wo Ich war soll Es werden*. Polders worden natuurgebieden, rivieren krijgen meer ruimte, boerennatuur verandert in een landschap waarvan we hopen dat het de oernatuur van destijds (het begin van onze jaartelling) zoveel mogelijk zal benaderen. Aquafobie (vrees voor het water) heeft plaats gemaakt voor biofilie (liefde voor de levende natuur). Het concept 'nieuwe natuur' is interessant in dit verband. Het drukt een radicale verandering van grondhouding uit in vergelijking met de voorafgaande perioden. Het drukt waardering uit voor de verheven oernatuur en kritiek aan het adres van de natuurvisie van de Gouden Eeuw en van de moderne ingenieurs. Maar wat betekent 'natuur' in dit verband? Wij scheppen de condities en nodigen de natuur (als physis) uit zich opnieuw te manifesteren. Het resultaat is in feite een dialoog tussen menselijke initiatieven en natuurlijke processen. Critici vragen zich echter af of het landschap dat aldus gestalte krijgt niet eenvoudigweg een afspiegeling zal zijn van de esthetische voorkeuren van de huidige generatie bewoners. Oftewel: nieuwe natuur als tuinieren op grote schaal.

Is de nieuwe natuur inderdaad gewoon de zoveelste mode in het telkens veranderende natuurbeeld? Zijn we bezig het landschap om te vormen naar ons ideaalbeeld, zoals de droogleggers uit de zeventiende eeuw dat ook deden? Is — alle retoriek over 'de natuur haar gang laten gaan' ten spijt — de 'nieuwe natuur' slechts het zoveelste bewijs dat de mens zijn natuurlijke omgeving voortdurend onderwerpt aan zijn eigen doelstellingen, ideeën en fantasieën? Of is er echt iets nieuws aan de hand in onze morele verhouding tot de natuur, zoals die in natuurontwikkelingsprojecten zoals de Kerf tot uitdrukking komt?

De tegenwoordig gangbare visie luidt dat 'de' natuur niet bestaat, maar dat er slechts verschillende *beelden en interpretaties* van de natuur bestaan. Ook de overheid gaat er tegenwoordig vanuit dat er verschillende beelden, opvattingen en behoeften ten aanzien van de natuur bestaan. De nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* (2000) neemt deze 'mensenwensen' als uitgangspunt. De verschillende natuuropvattingen worden niet langer opgevat als meer of minder adequate uitspraken over 'de natuur' zelf, maar als uitdrukking van de verschillende wensen en behoeften van burgers ten aanzien van het landschap. Waar de een kiest voor ruige natuur, wil een ander nu eenmaal liever een stadspark en voelt een derde zich het prettigst in een arcadisch cultuurlandschap. Inzet van de discussie is nog slechts om een formule te vinden waarin zoveel mogelijk mensen zich kunnen vinden en die aan zoveel mogelijk opvattingen en mensenwensen tegemoet komt. Er bestaat in deze optiek geen principieel verschil meer tussen wilde natuur en een park. Uiteindelijk kan 'nieuwe natuur' zo nooit méér zijn dan een zoveelste esthetische mode in het vormgeven van het landschap. Probleem van deze voorstelling van zaken is dat ze iets belangrijks over het hoofd ziet. We zijn namelijk, zo blijkt keer op keer, geïnteresseerd in 'echte natuur'. Er blijken weliswaar verschillende natuuropvattingen te bestaan, en de aanhangers van boerennatuur en oernatuur steggelen met elkaar over de vraag welke natuur 'echter' of authentieker is (de zogenaamde oernatuur, waarin de menselijke invloed minimaal is, maar die wel door onszelf is gecreëerd, met een ecologische theorie in het achterhoofd, of het kleinschalige boerenlandschap, waarin weliswaar de menselijke invloed onmiskenbaar overal aanwezig is, maar altijd slechts als een van de factoren in een complex samenspel tussen cultuur en natuur), maar voor bijna alle verwijzingen naar natuur geldt dat ze te maken hebben met iets wat volgens mensen 'echt' is of 'wezenlijk' voor de werkelijkheid. We zijn dus niet *zonder meer* geïnteresseerd in een esthetische toe-eigening van de natuur. Tegelijkertijd beseffen we dat tegenwoordig de interpretatie en beleving van natuur van persoon tot persoon verschilt en zijn we ervan doordrongen dat al onze denkbeelden omtrent de wereld en onszelf getekend zijn door onze culturele en historische achtergrond. We beschikken over een arsenaal aan natuurbeelden die allemaal historisch bepaald zijn, die in zekere zin iets willekeurigs hebben.

Maar juist in dit besef schuilt een verklaring voor onze hedendaagse fascinatie voor 'wilde' en 'echte' natuur. Natuurontwikkeling is behalve het technisch manipuleren van het landschap ook een poging recht te doen aan de natuur zelf. We verlangen naar 'echte' natuur die we niet zelf hebben gemaakt, maar er altijd al was en ouder, groter of sterker is dan wijzelf. We zijn niet zozeer

geïnteresseerd in een nabootsing van ongerepte oernatuur, maar willen geconfronteerd worden met een gedaante van natuur die precies niet kan worden herleid tot ons beeld van de natuur, maar in natuur die tegenspel biedt; we willen natuur die niet louter het gevolg is van onze ingrepen.

Maar als het klopt dat we in de nieuwe natuur datgene zoeken wat zich in een vooropgestelde kader laat inpassen, dan brengt ons dat in een vreemde, paradoxale situatie, die soms tot komische taferelen leidt. Staatsbosbeheer startte onlangs een experiment op de Utrechtse Heuvelrug, bedoeld om mensen de natuur op een andere manier te laten ervaren. Men heeft met paaltjes een wandelroute dwars door het bos uitgezet, die je met een GPS-apparaat (positiebepaling met behulp van satellietnavigatie) kunt volgen en waarbij je geen wegen, paden of andere tekenen van menselijke beschaving tegenkomt. Het idee is dat je op die manier al struinend door het bos het gevoel krijgt opgenomen te zijn in de Nederlandse 'wildernis.' In een interview met *de Volkskrant* (23-6-2001) vertelt de beheerder van het gebied dat mensen er wel aan moeten denken niet voortdurend naar het scherm van hun GPS-apparaat te kijken, omdat daarmee de illusie van dwalen ongedaan zou worden gemaakt. Hier blijkt onze worsteling met de andersheid van natuur: door de manier waarop we wildernis zoeken, raken we die juist kwijt. Want zodra je vroeger het gebaande pad verliet, kon je je in de wildernis wanen, terwijl je er tegenwoordig niet helemaal zeker van kunt zijn of je niet toevallig op een GPS-route bent beland. Het probleem is dat we datgene waarin we geïnteresseerd zijn — de radicaal andere natuur die zich aan toe-eigening onttrekt — dreigen kwijt te raken zodra we het proberen te verwezenlijken.

Ook in de Kerf laat zich deze paradox herkennen. Men probeert daar om de natuur zelf te laten terugkeren. Inzet is weliswaar om niet een bepaald beeld aan de natuur op te dringen, maar tegelijkertijd laat men zich leiden door het beeld van de natuur zoals die door Plinius werd aangetroffen. Maar juist dit verlangen naar een ongerepte oernatuur is zelf hoogst twijfelachtig. Want zijn we daarbij nu geïnteresseerd in de natuur die zichzelf toont, of proberen we eigenlijk opnieuw om een eigentijds ideaal — in dit geval het ideaal van ongereptheid en oorspronkelijkheid — op de natuur te projecteren? De paradox van ons verlangen naar wildheid schuilt erin dat we wilde natuur willen omdat ze uit zichzelf bestaat en weerstand biedt in een verder wrijvingsloze wereld waarin alles verloopt volgens onze ijdele wensen en plannen — maar dat deze zich juist *in haar* wildheid soms lijkt voor te doen als onze prestatie – en daarmee opnieuw slechts onszelf tot lof strekt. Uiteindelijk gaat het er in plaatsen als de Kerf om dat de natuur zelf de kans krijgt om — weliswaar in marges die wij hebben bepaald — zichzelf te tonen. Wanneer we willen dat de natuur zich als verrassend en overweldigend voordoet, moeten we ook leren verdragen dat het resultaat van onze ingrepen misschien niet strookt met wat we er van tevoren van hadden verwacht. Want precies in de confrontatie met het weerbarstige kunnen we misschien nog zoiets als echte natuur tegenkomen. Alleen dan biedt natuur ons tegenspel en kan ze meer zijn dan slechts ons eigen spiegelbeeld.

* Dr. M.A.M. Drenthen is filosoof en werkzaam bij Wetenschap & Samenleving aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zijn meest recente publicatie is *Grenzen aan wildheid. Wildernisverlangen en de betekenis van Nietzsches moralkritiek voor de actuele milieu-ethiek* (Budel, 2003).

** Prof dr. H.A.E. Zwart is hoogleraar filosofie aan de Faculteit der Natuurwetenschappen, Wiskunde en Informatica aan de Katholieke universiteit Nijmegen. Hij publiceerde ondermeer *Technocratie en onbehagen. Over de plaats van de ethiek in het werk van Foucault* (Nijmegen, 1995) en *Boude beoordelingen. De historische fenomenologie ('metabletica') van Jan Hendrik van den Berg* (Nijmegen 2002).